

กลยุทธ์การสื่อสารธรรมะ เพื่อพัฒนาเยาวชน
กรณีศึกษาค่ายคุณธรรมและศูนย์การเรียนรู้พระพุทธศาสนาในพุทธมณฑล
Strategies of Communicating Dharma for Developing Youths:
A Case Study of the Dharma Camp and the Centre of Buddhist
Learning in Putthamonthon

พระมหาสุวัฒน์ เพ็ชรรักษา*

PhramahaSuwatPhetraksa

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา ๑) กระบวนการสื่อสารธรรมะ ๒) กลยุทธ์การสื่อสารธรรมะ ๓) ความรู้ ทักษะ และความพึงพอใจของผู้เข้าอบรมธรรมะ ซึ่งใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาจากการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์เชิงลึก และการสนทนากลุ่มพระวิทยากร และผู้เข้าอบรมธรรมะ จำนวน ๓๖ รูป/คน และใช้วิธีวิจัยเชิงปริมาณ โดยการใช้แบบสอบถาม เพื่อเก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างของผู้เข้ารับการอบรม จำนวน ๓๐๙ คน

ผลการวิจัยพบว่า

๑) กระบวนการสื่อสารธรรมะ เป็นการสื่อสารกลุ่มใหญ่ โดยมากจะเป็นการสื่อสารแบบกึ่งทางการ มีองค์ประกอบของการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพ ประกอบด้วย (๑) ผู้ส่งสาร เป็นผู้มีความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม มีความสามารถในการสื่อสารที่ดี มีประสบการณ์มาก มีบุคลิกภาพที่น่าเชื่อถือสูง และมีความเป็นกันเอง (๒) สาร มีทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ แบ่งเป็น ๓ ภาค คือ ภาคนั้นนทานการ ภาควิชาการ และภาคจิตภาวนา (๓) สื่อ นั้นจะผสมผสานหลากหลายสื่อเข้าด้วยกัน ประกอบด้วย สื่อบุคคล สื่อธรรมชาติ สื่ออิเล็กทรอนิกส์สื่อสิ่งพิมพ์ สื่อเทคโนโลยีสมัยใหม่ สื่อวัตถุจำลองและสิ่งของ สื่อภาพนิ่งและภาพเคลื่อนไหว และสื่อเสียงดนตรีเสียงเพลง (๔) ผู้รับสาร มีความแตกต่างกันไปตามอายุ เพศ การศึกษา การเป็นอยู่ เป็นต้น

๒) กลยุทธ์การสื่อสารธรรมะ คือใช้เทคนิคหรือวิธีการสื่อสารที่หลากหลายผสมผสานกันไป ได้แก่ (๑) กลยุทธ์การเผยแผ่ตามหลักพุทธวิธี (๒) กลยุทธ์การสื่อสารทางวัฒนธรรมประกอบด้วย

* พระมหาสุวัฒน์เพ็ชรรักษา นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาและวัฒนธรรมเพื่อการสื่อสารและการพัฒนา (สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเอเชีย, มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๖)

พูดคำกลอน พูดย้อนอ้างอิงคนสำคัญ พูดมีสีสันด้วยการเล่นคำ พูดนำแล้วให้พูดตาม พูดหยุดความแล้วให้พูดต่อ พูดล้อด้วยภาษาถิ่น พูดเป็นศิลป์ภาษาวัยรุ่น พูดหนุนด้วยภาษาต่างประเทศ พูดเปรียบเทียบอุปมา พูดจาภาษาเป็นกันเองพูดถึงเสียงกระแสสังคม พูดนิยมด้วยประสบการณ์จริง พูดอิงนิทานชาดก และพูดคุยปัญหาถามตอบ (๓) กลยุทธ์การสื่อสารทางอวัจนภาษาเพื่อเสริมวัจนภาษา (๔) กลยุทธ์การใช้สื่อแบบบูรณาการผสมผสานให้เข้าการอบรม (๕) กลยุทธ์การสื่อสารโน้มน้าวใจและใช้จิตวิทยาการสื่อสาร

๓) ความรู้ ทักษะ และความพึงพอใจของกลุ่มตัวอย่างที่เข้าร่วมอบรมธรรมะในค่ายคุณธรรม จำนวน ๓๐๙ คน พบว่า มีความรู้ความเข้าใจในเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาเพิ่มมากขึ้น มีทัศนคติในระดับที่ดีต่อการบวการสื่อสารและกลยุทธ์การสื่อสาร ตลอดทั้งมีความพึงพอใจอย่างมากในการเข้าร่วมอบรมธรรมะนี้

คำสำคัญ : การบวการสื่อสารธรรมะ, กลยุทธ์การสื่อสารธรรมะ, ความรู้, ทักษะ, และความพึงพอใจ

ABSTRACT

The objectives of this research are 1) to study the processes of communicating Dharma 2) to study the strategies of communicating Dharma 3) to study the knowledge, attitude, and satisfaction of the participants in the camp of moral and religious. This research is based on qualitative research methodology by participatory observation of the participants, in-depth interview, focus group interview the trainers and the trainees form 36 persons and it is also based on quantitative methodology by using a questionnaire to collect data from a sample of 309 students attending the Dharma camp. It was found that;

1) The process of communication Ethics is a large group communication and a semi-formal communication. The elements of effective communication include: (1) the sender have the knowledge of both secular and religious. They have the ability to communicate well, the experience in training high, highly-reliable personality and friendship (2) There are both theoretical and practical of the content of the training divided into three sectors, namely the entertaining activity, Dharma learning, and peaceful practice (3) The channel of training is to combine a variety of media include : personal media, natural media, electronic media, printing media, new technology media, material or object media, image and animation media, audio-visual media,

music and sound media. (4) The receivers are different according to sex, age, education, the environment etc.

2) Strategic communication ethics is to use technique or a combination of a variety of communication methods as follows; (1) strategies of Buddhist missionaries. (2) the communication strategy of verbal language as follows ; speaking verse, speaking the frame sentences, speaking and repeating, stopping some word for speaking continually, speaking dialect, speaking slang language of teenager, speaking foreign languages, speaking metaphors, speaking friendly, speaking to hit story of the society, speaking their experience, speaking a yarn and speaking a questions and answers. (3) Strategic communication nonverbal to complement verbal language (4) Media Strategies is an integrated blend into the training activities. (5) The communication strategy for persuasion and psychological communication

3) Knowledge, attitude and satisfaction of the trainees who participated in the training Dharma camp 309 people found that the Buddhist understanding of the trainees increased up. The trainee's attitude toward communication and strategic communication process is good. And al larextremely happy to participate in this Dharma camp.

Keywords : PROCESS OF COMMUNICATING DHARMA, STRATEGIES OF COMMUNICATING DHARMA, KNOWLEDGE, ATTITUDE, SATISFACTION

บทนำ

ศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่คนไทยนับถือกันสืบมาเป็นเวลาอันยาวนาน เกือบจะกล่าวได้ว่า ตั้งแต่มีประเทศไทยมา คนไทยก็ได้นับถือพระพุทธศาสนาติดต่อกันมาอย่างไม่ขาดสาย แต่คนไทยส่วนมากนั้นยังขาดความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมและเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะคนรุ่นใหม่มักจะมองไม่เห็นความสำคัญของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเบื่อหน่ายและขาดความกระตือรือร้นที่จะศึกษาหาความรู้และการปฏิบัติธรรมอย่างแท้จริง จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องช่วยกันกระตุ้นเตือนและส่งเสริมสนับสนุนให้เยาวชน ตลอดจนกระทั่งพุทธบริษัททั้งหลายให้ได้เกิดความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมของพระพุทธศาสนาให้มากยิ่งขึ้น เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีความเกี่ยวข้องกับสังคมไทยเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นชีวิต วัฒนธรรม และประเพณีต่างๆ ในทุกๆ ด้านของคนไทย

แต่สังคมไทยในปัจจุบันนี้ เป็นสังคมที่มุ่งพัฒนาความเจริญทางด้านวัตถุภายนอกแต่ภายในขาดการพัฒนาทางด้านจิตใจภายในไปพร้อมกันด้วย ทำให้คนในสังคมขาดหลักศีลธรรมอยู่ในจิตใจ ถ้าจะกล่าวว่า “มุ่งพัฒนาแต่เพียงวัตถุ แต่จิตใจหาพัฒนาไม่” ก็คงไม่ผิด ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาสังคมทางด้านต่างๆ มากมายดังเห็นได้จากข่าวที่สื่อนำเสนอทุกๆ วัน เมื่อสภาพสังคมไทยเราขาดธรรมะเช่นนี้จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ที่ทำหน้าที่ในการเผยแผ่ธรรมะอย่างพระสงฆ์นั้นจะต้องนำธรรมะไปเผยแผ่ให้มีอยู่ในจิตใจของประชาชนโดยเร็ว เพื่อจะได้เยียวยาพัฒนาสังคมไทยให้อยู่เย็นเป็นสุขเหมือนเช่นเคย การที่สำนักงานพุทธมณฑล สำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติได้จัดให้มีโครงการอบรมธรรมะในรูปแบบค่ายคุณธรรมและศูนย์การเรียนรู้พระพุทธศาสนาขึ้นนี้ ถือว่าเป็นโอกาสอันดีที่จะได้เผยแผ่ธรรมะและพัฒนาทางด้านจิตใจของประชาชนโดยเฉพาะมุ่งเน้นถึงเด็กและเยาวชน ซึ่งจะเป็นอนาคตของชาติต่อไป อย่างไรก็ตาม เป็นการยากแท้ที่จะทำให้เด็กและเยาวชนเหล่านั้นได้หันมาสนใจธรรมะที่พวกเขาจะไม่ให้ความสำคัญกับนักถ้าหากเปรียบเทียบกับเรื่องอื่นๆ

ดังนั้น ผู้ศึกษาจึงเห็นความสำคัญและสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์กระบวนการสื่อสาร และกลยุทธ์การสื่อสารธรรมะที่เป็นเทคนิควิธีการสอนต่างๆ ว่าเป็นอย่างไร ตลอดจนผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากการสื่อสารธรรมะของพระวิทยากรในกระบวนการอบรมในค่ายคุณธรรมและศูนย์การเรียนรู้พระพุทธศาสนาในพุทธมณฑลแห่งนี้ ว่ามีผลต่อเด็กและเยาวชนผู้เข้าอบรมมากน้อยเพียงใด ทั้งนี้จะทำการศึกษาข้อมูลเพื่อเป็นประโยชน์ต่อการนำไปเป็นข้อมูลหรือตัวอย่างในการสอน เผยแผ่ หรือสื่อสารธรรมะของพระภิกษุสงฆ์ในด้านเทคนิค วิธีการ ซึ่งจะช่วยพัฒนาส่งเสริมให้เด็กและเยาวชนอันเป็นอนาคตของชาติได้เข้าถึงหลักธรรมอย่างแท้จริง และสามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ ตลอดจนทั้งเป็นการจรรโลงสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาไว้ให้ยั่งยืนยาวนานสืบต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

- ๑) เพื่อศึกษากระบวนการสื่อสารในค่ายคุณธรรมและศูนย์การเรียนรู้พระพุทธศาสนาในพุทธมณฑล
- ๒) เพื่อศึกษากลยุทธ์การสื่อสารธรรมะของพระวิทยากรที่ใช้ในการอบรมธรรมะในค่ายคุณธรรมและศูนย์การเรียนรู้พระพุทธศาสนาในพุทธมณฑล
- ๓) เพื่อศึกษาความรู้ ทักษะ และความพึงพอใจของนักเรียนที่เข้ารับการอบรมธรรมะในค่ายคุณธรรมและศูนย์การเรียนรู้พระพุทธศาสนาในพุทธมณฑล

วิธีการดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้ใช้วิธีการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาจากการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์เชิงลึก การสนทนากลุ่ม ทั้งพระวิทยากรและผู้เข้ารับการอบรม ตลอด

ทั้งใช้วิธีการศึกษาวิจัยเชิงปริมาณ โดยการใช้แบบสอบถาม เพื่อเก็บข้อมูลจากนักเรียนผู้เข้ารับการอบรม จากนั้นนำข้อมูลที่ได้มาประมวล วิเคราะห์ และสรุปตามวัตถุประสงค์ที่ได้กำหนดไว้ และในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้ศึกษาจะเป็นผู้เก็บรวบรวมข้อมูลด้วยตนเอง เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นข้อเท็จจริง และเป็นประโยชน์ต่อการวิจัยมากที่สุด ซึ่งวิธีการเก็บข้อมูลในการศึกษานี้มี ดังต่อไปนี้

๑) การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participatory Observation) คือ ผู้ศึกษาได้ทำการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมโดยขอเป็นผู้ช่วยพระวิทยากรในการอบรมธรรมะ เป็นจำนวน ๖ ครั้ง โดยผู้ศึกษาจะสังเกตการณ์เองพร้อมทั้งจดบันทึกเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในการอบรมตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงจบการอบรม โดยจะสังเกตการณ์ถึงส่วนที่เป็นกระบวนการสื่อสารไม่ว่าจะเป็นผู้ส่งสาร สาร สื่อ และผู้รับสาร รวมถึงกลยุทธ์การสื่อสารต่างๆ ซึ่งเป็นวิธีการอบรม ลำดับขั้นตอนการอบรม การใช้วัจนภาษาและอวัจนภาษา ลักษณะเนื้อหาสาระ ทักษะในการถ่ายทอดความรู้ และผลของการสื่อสารที่เกิดขึ้นกับผู้รับสารในระหว่างการอบรมด้วย

๒) การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ผู้ศึกษาจะทำการสัมภาษณ์บุคคลที่เป็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญที่เกี่ยวข้องกับประเด็นศึกษา ซึ่งแบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือกลุ่มที่ ๑ พระวิทยากรและเจ้าหน้าที่สำนักงานพุทธมณฑล จำนวน ๑๒ คน ที่เป็นผู้ให้ข้อมูลหลัก โดยจะสัมภาษณ์ถึงประเด็นเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา วิธีการอบรมสอนธรรมะ หรือกลยุทธ์การสื่อสารที่ใช้อบรม เป็นต้นกลุ่มที่ ๒ ครูและนักเรียนผู้เข้ารับการอบรม จำนวน ๒๔ คน ซึ่งเป็นกลุ่มตัวอย่างที่เข้ารับการอบรมโดยคัดเลือกมาแบบสุ่มจับฉลากอย่างง่าย และจะสัมภาษณ์ถึงประเด็นเกี่ยวกับผลที่เกิดขึ้น คือ ความรู้ ทศนคติ รวมทั้งความพึงพอใจต่อการอบรม เป็นต้น

๓) การสนทนากลุ่ม (Focus Group Interview) หลังจากที่ผ่านมากระบวนการอบรมธรรมะเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ผู้ศึกษาจะรวบรวมกลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ ผู้ส่งสารซึ่งเป็นพระวิทยากร และผู้รับสารซึ่งเป็นนักเรียนมาจัดเป็นกลุ่มจำนวน ๒ กลุ่มๆ ละประมาณ ๖-๘ คน เพื่อทำการสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นถึงประเด็นต่างๆ ของการอบรมในค่ายคุณธรรมแห่งนี้ ทั้งนี้เพื่อจะได้เก็บข้อมูลเพิ่มเติมจากสนทนากลุ่มนี้ด้วย

๔) การแจกแบบสอบถาม (Questionnaire) ผู้ศึกษาจะแจกแบบสอบถามเพื่อเก็บข้อมูลที่เป็นความรู้ ทศนคติ และความพึงพอใจของผู้เข้ารับการอบรม ซึ่งได้กำหนดขนาดกลุ่มตัวอย่างจำนวน ๖ ค่าย รวมทั้งสิ้นจำนวน ๑,๓๖๗ คน โดยจะใช้วิธีกำหนดเลือกขนาดกลุ่มตัวอย่างจากสูตรของทาโรยามาเน (Taro Yamane)^๑ ซึ่งได้กลุ่มตัวอย่างเป็นจำนวน ๓๐๙ คน และได้คัดเลือกเอากลุ่มตัวอย่าง

^๑วิเชียร เกตุสิงห์, คู่มือการวิจัย : การวิจัยเชิงปฏิบัติ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๗), หน้า

ในการแจกแบบสอบถามนี้ โดยใช้วิธีการสุ่มจับฉลากตัวอย่างอย่างง่ายและวิธีการเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเผชิญหน้า

ผลการศึกษาวิจัย

๑) กระบวนการอบรมธรรมะในค่ายคุณธรรมและศูนย์การเรียนรู้พระพุทธศาสนาในพุทธมณฑล

๑.๑) ประวัติความเป็นมา การอบรมธรรมะในค่ายคุณธรรมแห่งนี้ดำเนินการมา ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๔๓ จนถึงปัจจุบัน ซึ่งอยู่ในสังกัดของสำนักงานพุทธมณฑล สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ และทำการอบรมธรรมะเพื่อพัฒนาเด็กและเยาวชนให้เป็นคนดีมีคุณธรรมตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา พัฒนาให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกายและจิตใจ มีสติปัญญาควบคู่ไปกับคุณธรรม เป็นการให้เด็กนักเรียนได้ศึกษาเล่าเรียนนอกห้องเรียน โดยได้มีโอกาสมาเข้าค่ายคุณธรรมอยู่ในพุทธมณฑลเป็นเวลา ๒ คืน ๓ วัน และศึกษาธรรมะทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติควบคู่กันไปในสถานที่จริงและเป็นธรรมชาติ ในระยะแรกมีพระวิทยากรจากวัดประยุรวงศาวาสและจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นผู้ทำการอบรม ปัจจุบันนี้มีพระวิทยากรที่ได้ผ่านการฝึกอบรมมาแล้วเป็นผู้ฝึกอบรม และมีนักเรียนผู้เข้าร่วมอบรมเป็นจำนวนมากจากสถานศึกษาต่างๆ ตั้งแต่นักเรียนระดับชั้นประถมศึกษาถึงระดับอุดมศึกษา

๑.๒) กระบวนการอบรมธรรมะ แบ่งเป็น ๓ ขั้นตอน คือ (๑) ขั้นตอนเตรียมการก่อนอบรม ได้แก่ การติดต่อประสานงาน การนำเสนอโครงการ การแต่งตั้งคณะกรรมการ การประชุมวางแผน การเตรียมนักเรียนผู้เข้าอบรม การเตรียมสถานที่และอุปกรณ์การอบรม (๒) ขั้นตอนดำเนินการอบรม ได้แก่ การทำการอบรมธรรมะในกิจกรรมต่างๆ ตามตารางการอบรมตลอด ๒ คืน ๓ วัน ซึ่งมีกิจกรรมสำคัญๆ จำนวน ๒๓ กิจกรรม ได้แก่ พิธีเปิดค่าย พิธีมอบตัวเป็นศิษย์ ปฐมนิเทศและแนะนำพระวิทยากร ก้าวสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ธรรมนันทนาการ มรยาทชาวพุทธ กฎระเบียบการอยู่ค่าย ทานอาหารอย่างมีสติ ศึกษาแหล่งเรียนรู้ธรรมะในพุทธมณฑล ทำวัตรสวดมนต์ การปฏิบัติธรรมกรรมฐาน โครงการคุณธรรม ธรรมะจากสื่อ อาศรมทั้ง ๔ แสงเทียนเสียงธรรม จุดเทียนปัญญา ไขข้อข้องใจ ทอดผ้าป่ากิเลส มาลาบูชาพระคุณครู กล่าวสุนทรพจน์บอกความรู้สึก พิธีขอขมาลาโทษ พิธีมอบวุฒิบัตรและปิดค่ายและ (๓) ขั้นตอนหลังการอบรม ได้แก่ การประเมินผลการอบรม การเก็บอุปกรณ์และสถานที่การอบรม การสรุปโครงการฯเสนอต่อผู้บริหารเป็นลำดับไป

๑.๓) ปัญหาและอุปสรรคในการอบรม คือ (๑) การขาดพระวิทยากรทำการอบรมที่เพียงพอ (๒) พระวิทยากรและครูพี่เลี้ยงไม่ได้ประสานงานกันทำให้ไม่เข้าใจในหน้าที่กันและกัน (๓) เด็กนักเรียนบางคนไม่เข้าใจระเบียบการอยู่ค่ายอบรม (๔) ปัญหาในเรื่องสถานที่ในการอบรมไม่เพียงพอ เช่น ห้องน้ำ ที่พัก เป็นต้น

๒) กระบวนการสื่อสารธรรมะในค่ายคุณธรรมและศูนย์การเรียนรู้พระพุทธศาสนาในพุทธมณฑล

จากการศึกษากระบวนการสื่อสารในค่ายคุณธรรมแห่งนี้ พบว่า เป็นการสื่อสารกลุ่มใหญ่ (Group Communication) ที่เป็นไปในลักษณะการสื่อสารทางเดียวและสองทางผสมผสานกัน โดยการสื่อสารทางเดียว จะมีผู้ส่งสาร (พระวิทยากร) ทำหน้าที่สื่อสารให้ความรู้และธรรมะ (สาร) แก่ผู้รับสาร (ผู้เข้าอบรม) เป็นส่วนใหญ่ ส่วนการสื่อสารสองทางนั้น จะเป็นลักษณะการสื่อสารที่ผู้ส่งสาร (พระวิทยากร) ทำให้ผู้รับสาร (ผู้เข้าอบรม) ได้มีส่วนร่วมในการสื่อสารด้วยคือ เป็นการสื่อสารที่มีการโต้ตอบกันหรือปฏิกิริยาตอบกลับ (Feedback) ระหว่างผู้ส่งสาร (พระวิทยากร) กับผู้รับสาร (ผู้เข้าอบรม) ด้วย โดยใช้ทั้งวัจนภาษาและอวัจนภาษาในการสื่อสารผสมผสานกันไป นอกจากนี้ การสื่อสารในค่ายคุณธรรมแห่งนี้มักจะเป็นการสื่อสารแบบไม่เป็นทางการหรือกึ่งทางการมากกว่าการสื่อสารเป็นทางการ เป็นการพูดคุยกันแบบเป็นกันเอง ซึ่งทำให้กระบวนการสื่อสารมีประสิทธิภาพและทำให้บรรลุวัตถุประสงค์ของการอบรมที่ตั้งไว้ คือ ๓ส. ได้แก่ ส.สนุก ส.สาระ และส.สงบ ซึ่งตรงกับวัตถุประสงค์ของการสื่อสาร ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อความร่าเริงบันเทิงใจ (สนุก) ๒) เพื่อแจ้งให้ทราบและให้การศึกษา (สาระ) ๓) เพื่อความจรรโลงใจ (สงบ) อย่างไรก็ตาม องค์ประกอบของกระบวนการสื่อสาร คือ ผู้ส่งสาร สาร สื่อและผู้รับสาร ต่างมีปฏิสัมพันธ์กันตลอดเวลาซึ่งสามารถสรุปแต่ละองค์ประกอบของการสื่อสารได้ดังนี้

๒.๑) ผู้ส่งสาร ในที่นี้คือ พระวิทยากร ซึ่งทำหน้าที่ในการอบรม ฝึกฝน สั่งสอน หรือ สื่อสารธรรมะแก่นักเรียนผู้เข้าอบรม จากการศึกษาพบว่า ลักษณะของผู้ส่งสารนั้นเป็นผู้ที่มีความชำนาญและมีประสบการณ์ในด้านการอบรมเผยแผ่ธรรมะอย่างดี รวมทั้งมีความรู้ความสามารถในการพูด การนำเสนอได้เป็นอย่างดี มีบุคลิกภาพเป็นที่น่าไว้วางใจและน่าเชื่อถือ มีความปฏิสัมพันธ์เป็นกันเองกับผู้เข้าอบรม นอกจากนี้ ยังมีจิตวิทยาในด้านการโน้มน้าวใจให้ผู้เข้ารับการอบรมได้สนใจ เปิดใจ ตั้งใจ เข้าใจธรรมะที่อบรมไปอีกด้วย

๒.๒) สาร ในที่นี้ คือ เนื้อหาสาระของการอบรมธรรมะตลอดระยะเวลา ๒ คืน ๓ วันเป็นเนื้อหาสาระที่เป็นความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม มีทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ จากการศึกษาพบว่า เนื้อหาสาระในค่ายคุณธรรมแห่งนี้ แบ่งออกเป็น ๓ ภาค คือ

(๑) ภาควิชาการ (สาระ) คือ เนื้อหาสาระที่เป็นการให้ความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม คือ ความรู้ทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พุทธประวัติ ศาสนพิธี ธรรมประยุกต์และความรู้ทั่วไป ได้แก่ ต้นไม้ประจำจังหวัด การกำเนิดโลก ปัญหาวัยรุ่น เป็นต้น ซึ่งจะได้ความรู้จากกิจกรรมที่เป็นพิธีการและทางวิชาการ

(๒) ภาคนันทนาการ (สนุก) คือ เนื้อหาสาระที่เป็นเกมธรรมะ บทบาทสมมติ สถานการณ์จำลอง หรือการฝึกสติด้วยเกมธรรมะต่างๆ เพื่อทำให้นักเรียนผู้เข้าอบรมได้ผ่อนคลาย

สนุกสนานร่าเริงด้วยเกมสอดแทรกคุณธรรมทำให้ผู้เข้าอบรมได้เข้าใจธรรมะได้ง่าย ได้แก่กิจกรรม
 อาศรมทั้ง ๔ คือ อาศรมเมตตา พัฒนาการใช้วาจาด้วยเกมยิงเรือและโต้ว่าที่ธรรมะ อาศรมกรุณา
 พัฒนาความเป็นผู้นำด้วยเกมปิดตาชนเรือหรือปิดตาแต่งหน้า อาศรมมุทิต พัฒนาความเป็นผู้เสียสละ
 สามัคคี มีสัจจะด้วยเกมขายสหกรณ์เลือกอย่างฉลาด และอาศรมอุเบกขา พัฒนาการใช้ปัญญาแก้ไข
 ปัญหาด้วยเกมช่วยเพื่อนพักใจหรือแม่น้ำจะเซ้

(๓) ภาคปฏิบัติเจริญจิตภาวนา (สงบ) คือ เนื้อหาสาระที่เป็นการฝึกปฏิบัติโดยให้
 นักเรียนผู้เข้าอบรมได้เรียนรู้ธรรมะด้วยการฝึกปฏิบัติจริงด้วยตนเอง เพื่อให้เข้าใจเข้าถึงธรรมะได้
 ด้วยตนเอง ได้แก่ การทำวัตรสวดมนต์ การนั่งสมาธิ การเดินจงกรม รวมทั้งการฝึกให้มีจิตสำนึกใน
 ด้านความมีระเบียบวินัยในการยืน เดิน นั่ง นอน การเข้าแถว การทานอาหารอย่างเป็นระเบียบอีกด้วย

๒.๓) สื่อที่ใช้ในการสื่อสาร ในที่นี้ คือ สื่อและอุปกรณ์ต่างๆ ที่ใช้ในการส่งสาร เป็นการใช้
 สื่อที่มีความผสมผสานให้เหมาะการอบรมธรรมะในแต่ละกิจกรรม ซึ่งประกอบด้วยสื่อบุคคล สื่อ
 ธรรมชาติ สื่ออิเล็กทรอนิกส์สัญญาณเสียง สื่อสิ่งพิมพ์และแผ่นชาร์จ สื่อเทคโนโลยีสมัยใหม่ สื่อ
 วัตถุจำลองและวัตถุสิ่งของ สื่อภาพนิ่งและภาพเคลื่อนไหว สื่อเสียงดนตรีและเสียงเพลง

๒.๔) ผู้รับสาร ในที่นี้ คือ นักเรียนนักศึกษา ผู้เข้ารับการอบรม ซึ่งเป็นเด็กและเยาวชนอายุ
 ระหว่าง ๑๐ - ๒๕ ปี ซึ่งมีตั้งแต่ระดับชั้นประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา รวมทั้งครู
 อาจารย์ที่มาด้วย โดยมาเข้ารับการอบรมธรรมะ ครั้งละประมาณ ๑๐๐-๕๐๐ คน จากสถานศึกษา
 ต่าง ๆ ทั้งที่เป็นของรัฐบาลและเอกชน จากการศึกษาพบว่า บางครั้งบางสถานศึกษา ผู้เข้ารับการ
 อบรมมีความแตกต่างกันทั้งในด้านอายุ เพศ วัย ระดับการศึกษา ฐานะความเป็นอยู่ ประสบการณ์
 การอยู่ค่ายอบรม เป็นต้น ทำให้ประสิทธิผลจากการอบรมในแต่ละครั้งแตกต่างกันไป

๒.๕) ผลที่เกิดขึ้นจากการสื่อสาร กล่าวคือ ความรู้ ทักษะ และพฤติกรรมของผู้เข้าอบรม
 จากการศึกษาพบว่า เมื่อทำการอบรมหรือสื่อสารธรรมะแก่ผู้เข้าอบรมในแต่ละกิจกรรม พบว่า ผลที่
 เกิดขึ้นจากการสื่อสารมีความแตกต่างกันไปตามลักษณะเนื้อหาสาระของกิจกรรมการอบรม บาง
 กิจกรรมพระวิทยากรต้องการให้นักเรียนผู้เข้าอบรมได้รับความรู้ ผู้เข้าอบรมก็ได้รับความรู้จาก
 กิจกรรมนั้นๆ บางกิจกรรมพระวิทยากรต้องการให้ผู้เข้าอบรมได้รับความบันเทิง ผู้เข้าอบรมก็
 สนุกสนานเพลิดเพลิน หรือบางกิจกรรมพระวิทยากรต้องการให้ผู้เข้ารับการอบรมได้ฝึกฝนปฏิบัติ
 ธรรมะ ผู้เข้าอบรมก็จะได้เรียนรู้และปฏิบัติด้วยตนเองในส่วนของปฏิบัติ ซึ่งเป็นไปตาม
 วัตถุประสงค์ของการอบรม คือ สนุก สาระ และสงบ

๓) กลยุทธ์การสื่อสารธรรมะในค่ายคุณธรรมและศูนย์การเรียนรู้ในพุทธมณฑล

จากการศึกษากลยุทธ์การสื่อสารธรรมะในค่ายคุณธรรมแห่งนี้ พบว่า กลยุทธ์การสื่อสารที่ใช้
 ในการอบรมธรรมะนั้นมีความหลากหลายผสมผสานกันไปตามลักษณะของผู้ส่งสาร สาร สื่อ และ

ผู้รับสาร และเป็นไปตามวัตถุประสงค์ของการอบรมธรรมะที่ตั้งไว้ คือ หลัก ๓ส. คือ สนุก สาระ และสงบ โดยพระวิทยากรได้นำกลยุทธ์ กลวิธี เทคนิค หรือไม้ตายต่างๆ เข้ามาใช้ในการอบรมธรรมะ เพื่อให้กระบวนการอบรมได้สำเร็จตามวัตถุประสงค์ ดังนี้

๓.๑) กลยุทธ์การสื่อสารธรรมะตามหลักพุทธวิธี พระวิทยากรได้นำกลยุทธ์นี้มาใช้ในการอบรมธรรมะ ซึ่งเป็นหลักการสอนหรือวิธีการเผยแผ่ธรรมะของพระพุทธศาสนา ที่พระพุทธเจ้าทรงสอนพระสาวกให้เผยแผ่ธรรมะสืบทอดอายุพระศาสนาจนถึงปัจจุบันนี้ ประกอบด้วยกลยุทธ์ดังต่อไปนี้

(๑) การมีหลักธรรมของนักเผยแผ่ธรรมะที่ดี ได้แก่ การประพฤติปฏิบัติตนตามหลักกัลยาณธรรม คือ ธรรมอันดีงาม ๗ ข้อ ได้แก่ ทำตนให้เป็นผู้ที่รัก เป็นผู้ที่ควรเคารพ เป็นผู้นำยกย่อง เป็นผู้กล่าวสอน เป็นผู้ทนต่อคำว่ากล่าว เป็นผู้พูดเรื่องยากให้ง่าย และเป็นผู้ชี้โทษแนะนำประโยชน์ และปฏิบัติตามหลักสัปปุริสธรรม คือ ธรรมของคนดี๗ข้อ ได้แก่ รู้เหตุ รู้ผล รู้ตน รู้ประมาณ รู้กาลเวลา รู้กลุ่มชน และรู้บุคคล

(๒) การสอนธรรมะให้รู้แจ้งเห็นจริง คือ การสอนธรรมะให้แจ่มแจ้งชัดเจน ด้วยวิธีการตีความหมาย ขยายความให้ชัด มีอุปมาอุปไมย ยกอุทาหรณ์ประกอบ ใช้อุปกรณ์หรือสื่อเสริม

(๓) การสอนธรรมะจงใจให้อยากปฏิบัติตาม คือ การสอนธรรมะให้น่าสนใจ ด้วยวิธีการจงใจ เรียกร้องความสนใจ เร้าใจให้เห็นประโยชน์ และพาใจให้ปฏิบัติตาม

(๔) การสอนธรรมะปลุกใจให้แก่วัยกล้า คือ การสอนธรรมะโดยทำให้มีกำลังใจในการทำดี ด้วยวิธีการชี้ให้เห็นความจริงของปัญหาและสร้างกำลังใจให้ลุกขึ้นสู้กับปัญหา

(๕) การสอนธรรมะขโลมใจให้ร่าเริง คือ การสอนธรรมะอย่างสนุกสนานร่าเริงด้วยวิธีการพูดหักมุม พูดเรื่องที่ผู้เข้าอบรมสนใจ พูดเล่นคำเล่นภาษา พูดบทกวีบทกลอน ให้เล่นเกม สนุกสอดแทรกคุณธรรม

๓.๒) กลยุทธ์การสื่อสารทางวจนภาษา พระวิทยากรใช้ทักษะหรือความรู้ความสามารถด้านวจนภาษา กล่าวคือ การพูดหรือการบรรยายเนื้อหาสาระด้วยถ้อยคำต่างๆ ที่น่าสนใจมาเป็นกลยุทธ์ในการสื่อสารทำให้นักเรียนผู้เข้าอบรมนั้นมีความสนใจ มีความตั้งใจ เปิดใจรับฟังเนื้อหาสาระที่เป็นธรรมะและเข้าใจธรรมะมากขึ้น ซึ่งสรุปกลยุทธ์ทางวจนภาษาที่ใช้ในการอบรมธรรมะได้ดังนี้

(๑) การพูดบทกลอน หรือ สุภาษิตคำคม โดยพระวิทยากรจะนำบทกลอนหรือสุภาษิตคำคมพูดเกริ่นก่อนที่จะนำเข้าสู่กิจกรรมหรือนำมาพูดใช้เป็นบทสรุปปิดท้ายของกิจกรรม

(๒) การพูดอ้างอิงคำพูดของบุคคลอื่น โดยพระวิทยากรจะพูดอ้างอิงคำพูดของคนที่น่าเคารพยกย่อง มีชื่อเสียง หรือเป็นที่รู้จักทั่วไปมาประกอบการบรรยายหรือการอบรมกิจกรรมต่างๆ

(๓) การพูดเล่นคำ เล่นเสียง โดยพระวิทยากรจะพูดเล่นคำเล่นเสียงประกอบการบรรยายให้น่าสนใจ เช่น พูดเล่นเสียงเล่นความหมาย เล่นคำย่อเล่นคำซ้ำ เล่นคำพวน เป็นต้น

(๔) การพูดนำแล้วให้พูดตาม โดยพระวิทยากรจะพูดบทกลอนหรือข้อความที่น่าสนใจให้ผู้เข้าอบรมได้พูดตาม เพื่อดึงดูดให้ผู้เข้าอบรมสนใจในประเด็นที่พูดมากขึ้น

(๕) การพูดค้างไว้แล้วให้พูดต่อคำสุดท้าย โดยพระวิทยากรจะพูดประโยคค้างไว้แล้วให้นักเรียนพูดต่อคำสุดท้าย เพื่อจะให้นักเรียนมีส่วนร่วมในกิจกรรมและสนใจพระวิทยากรมากขึ้น

(๖) การพูดภาษาถิ่น โดยพระวิทยากรจะพูดภาษาถิ่นของภาคต่างๆ เพื่อดึงความสนใจจากนักเรียนที่มาจากภาคต่างๆ และสร้างความเป็นกันเองด้วยการพูดภาษาถิ่นของนักเรียน

(๗) การพูดคำศัพท์สแลง หรือภาษาวัยรุ่น โดยพระวิทยากรจะพูดคำศัพท์ที่ผู้เข้าอบรมมักจะนิยมพูดกัน ซึ่งเป็นคำศัพท์สแลงหรือภาษาวัยรุ่น เพื่อดึงดูดความสนใจนักเรียนผู้เข้าอบรมยิ่งขึ้น

(๘) การพูดภาษาต่างประเทศ โดยพระวิทยากรจะนำคำศัพท์หรือภาษาต่างประเทศมาพูดเสริมการบรรยาย เพื่อสร้างความหลากหลายของเนื้อหาและดึงดูดความสนใจผู้เข้าอบรมมากขึ้น

(๙) การพูดเปรียบอุปมาอุปไมย โดยพระวิทยากรจะพูดเชิงเปรียบเทียบเนื้อหาสาระที่เข้าใจยากกับสิ่งต่างๆ เพื่อให้ให้นักเรียนผู้เข้าอบรมมองเห็นเป็นรูปธรรมและเข้าใจง่ายขึ้น

(๑๐) การพูดคำสรรพนามเป็นกันเอง โดยพระวิทยากรจะใช้คำสรรพนามที่เป็นกันเองกับนักเรียนผู้เข้าอบรมเพื่อให้ลดความห่างจากสถานภาพพระกับผู้เข้าอบรมลงให้รู้สึกเป็นกันเองขึ้น

(๑๑) การพูดถึงกระแสสังคมปัจจุบัน โดยพระวิทยากรจะพูดถึงเรื่องที่เป็นกระแสนิยมที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นข่าว เหตุการณ์บ้านเมือง เรื่องราวที่นักเรียนมีความสนใจในปัจจุบัน

(๑๒) การพูดถึงประสบการณ์จริง โดยพระวิทยากรจะพูดยกเหตุการณ์จริงที่ได้ประสบพบมาประกอบการบรรยาย เพื่อให้ผู้เข้าอบรมสนใจและเข้าใจในประเด็นที่พูดมากขึ้น

(๑๓) การพูดเล่านิทานประกอบ โดยพระวิทยากรจะยกตัวอย่างที่เป็นนิทานหรือเรื่องเล่าต่าง ๆ มาประกอบการบรรยาย เพื่อให้ผู้เข้าอบรมสนใจและเข้าใจในประเด็นมากขึ้น

(๑๔) การพูดสนทนาถามตอบ โดยพระวิทยากรจะพูดสนทนาถามตอบกับผู้เข้าอบรมเป็นระยะๆ เพื่อสร้างความสนใจและให้ผู้เข้าอบรมมีส่วนร่วมในกิจกรรมไปด้วย

๓.๓) กลยุทธ์การสื่อสารทางอวัจนภาษา พระวิทยากรได้ใช้เทคนิคหรือกลยุทธ์ทางอวัจนภาษาด้วย ซึ่งทำให้การพูดหรือการบรรยายในกิจกรรมการอบรมมีความน่าสนใจมากยิ่งขึ้น ดังนี้

(๑) การใช้สายตา โดยพระวิทยากรจะใช้สายตาประกอบกับการพูดหรือบรรยายด้วย เช่น การกวาดสายตา การเพ่งสายตา การทำตาโต การมองด้วยหางตา การทอดสายตา เป็นต้น ซึ่งถือว่าเป็นกลยุทธ์อีกอย่างหนึ่งที่ทำให้นักเรียนผู้เข้าอบรมสนใจมากขึ้น

(๒) การใช้น้ำเสียง โดยพระวิทยากรจะใช้น้ำเสียงในการพูดหรือบรรยายในการสื่อความหมาย หรือแสดงออกถึงอารมณ์ความรู้สึกต่างๆ เช่น ใช้น้ำเสียงสูงเสียงต่ำ เสียงสั้นเสียงยาว เสียงหนักเสียงเบา เสียงเศร้าเสียงนุ่มนวล เป็นต้น เพื่อสร้างความอารมณ์ความรู้สึกในกิจกรรมนั้น ๆ

(๓) การใช้มือและแขน โดยพระวิทยากรจะใช้มือหรือนิ้วมือ และช่วงแขนทำเป็นเครื่องหมายสัญลักษณ์ต่างๆ ประกอบการพูดหรือการบรรยายด้วย เช่น การชี้ นิ้ว ยกมือขึ้น การผายมือ การนับนิ้ว เป็นต้น เพื่อเสริมการพูดหรือการบรรยายธรรมะทำให้ผู้เข้าอบรมได้เข้าใจง่ายมากขึ้น

(๔) การใช้กิริยาท่าทาง โดยพระวิทยากรจะใช้กิริยาท่าทางประกอบการบรรยายอีกด้วย ไม่ว่าจะเป็นการสื่อออกมาจากท่าทาง การเคลื่อนไหวของร่างกาย หรือขยับตัวไปมาอย่างพอสมควร เช่น การเคลื่อนไหวร่างกาย การโบกมือ สายหน้า เป็นต้น เพื่อเสริมคำพูดให้ดูน่าสนใจ และสื่อความหมายให้เข้าใจง่าย

(๕) การใช้เทศาภาษา โดยพระวิทยากรจะใช้เทศาภาษาหรือความเหมาะสมของพื้นที่และระยะห่างประกอบการอบรมด้วย เช่น ในเวลาที่นักเรียนผู้เข้าอบรมจะพูดคุยกับพระวิทยากรนั้น ก็จะให้ประนมมือพูดด้วยทุกครั้ง หรือเวลาเดินผ่านก็ต้องให้ยกมือไหว้ทุกครั้ง

๓.๔) กลยุทธ์การใช้สื่อเพื่อการสื่อสาร พระวิทยากรได้ใช้กลยุทธ์ทางด้านสื่อเพื่อทำให้การอบรมธรรมะให้มีความน่าสนใจ และทำให้ผู้เข้าอบรมได้เข้าใจในเนื้อหาสาระของการอบรมมากยิ่งขึ้น ดังนี้

(๑) การใช้สื่อเสียงดนตรีและเสียงเพลง โดยพระวิทยากรจะนำเสียงดนตรีและเสียงเพลงมาใช้ในการอบรม เพื่อสร้างบรรยากาศ สร้างอารมณ์ความรู้สึกให้คล้อยตาม ทำให้น่าสนใจ และเข้าใจธรรมะมากขึ้น

(๒) การใช้สื่อภาพนิ่งและพาเวอร์พอยท์ โดยพระวิทยากรจะนำภาพนิ่งหรือสร้างพาเวอร์พอยท์ประกอบการอบรมในกิจกรรมต่างๆ เพื่อให้ผู้อ่านและให้เห็นภาพในประเด็นการบรรยายมากขึ้น

(๓) การใช้สื่อภาพเคลื่อนไหว หรือวีดิทัศน์ โดยพระวิทยากรจะนำสื่อที่เป็นภาพเคลื่อนไหวพร้อมทั้งเสียง มาประกอบในกิจกรรมต่างๆ เพื่อให้ผู้เข้าอบรมได้เห็นภาพและได้ยินเสียงทำให้เข้าใจง่ายขึ้น

(๔) การใช้สื่อวัตถุสิ่งของหรือวัตถุจำลองโดยพระวิทยากรจะนำเอาสิ่งของใกล้ตัวหรือที่สร้างขึ้นเป็นสื่อประกอบการบรรยายในกิจกรรมต่างๆ เช่น นำเอาดอกไม้มาใช้ในกิจกรรมดอกไม้คุณธรรม เป็นต้น

(๕) การใช้สื่อสิ่งพิมพ์และแผ่นชาร์จโดยพระวิทยากรจะใช้สื่อสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ และแผ่นชาร์จมาประกอบการอบรมในกิจกรรมต่างๆ เช่น ใบงานสรุปกิจกรรม แผ่นชาร์จเขียนคำสรุปกิจกรรม เป็นต้น

(๖) การใช้สื่ออิเล็กทรอนิกส์และสื่อสมัยใหม่ โดยพระวิทยากรจะนำเอาสื่ออิเล็กทรอนิกส์สมัยใหม่มาใช้ในการอบรมด้วย เช่น ไมค์ โทรโข่ง วิทียูทูป คอมพิวเตอร์ โปรเจกเตอร์ MP๓ กล้อง เป็นต้น

๓.๕) กลยุทธ์การสื่อสารโน้มน้าวใจและการใช้หลักจิตวิทยาการสื่อสาร พระวิทยากรได้ใช้หลักการสื่อสารโน้มน้าวใจ และหลักจิตวิทยาการสื่อสารต่างๆ ให้นักเรียนผู้รับเข้าอบรมมีความสนใจในเนื้อหาสาระ และตั้งใจรับเอาธรรมะหรือสาระความรู้ที่พระวิทยากรต้องการจะสื่อสารไปดังนี้

(๑) การใช้แรงจูงใจด้วยความน่าเชื่อถือ โดยพระวิทยากรจะใช้ความน่าเชื่อถือในตัวพระวิทยากรเองในฐานะที่เป็นพระสงฆ์ และความน่าเชื่อถือทางด้านคุณวุฒิและวัยวุฒิ เพื่อเป็นแรงจูงใจให้ผู้เข้าอบรมเกิดความเคารพเลื่อมใสศรัทธาและเชื่อถือต่อพระวิทยากรมากขึ้น

(๒) การวิเคราะห์ผู้รับสารและใช้จิตวิทยาความต้องการ โดยพระวิทยากรจะทำการวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับนักเรียนผู้เข้าอบรมก่อน แล้วจึงสื่อสารเนื้อหาสาระที่เหมาะสมและเป็นที่ต้องการของผู้เข้าอบรม

(๓) การพูดโน้มน้าวใจ โดยพระวิทยากรจะพูดโน้มน้าวใจด้วยหลักวาทีศิลป์วิธีการพูดต่าง ๆ ให้เกิดความสนใจ เช่น การพูดคำกลอน การเล่นคำเล่นภาษา พูดเรื่องที่สนุกสนาน เป็นต้น รวมทั้งใช้วัจนภาษาประกอบการพูดด้วย เช่น น้ำเสียง กิริยาท่าทาง เป็นต้น

(๔) การสร้างจุดจูงใจด้วยอารมณ์ โดยพระวิทยากรจะสร้างอารมณ์ความรู้สึกให้ผู้เข้าอบรมมีความคล้อยตามในกิจกรรมต่างๆ เช่น สร้างอารมณ์เศร้าในกิจกรรมบรรยายพระคุณแม่ เป็นต้น

(๕) การใช้หลักจิตวิทยาเด็กและวัยรุ่น โดยพระวิทยากรจะใช้หลักจิตวิทยาของเด็กมาใช้ในการอบรมให้เหมาะสมกับวัยของผู้เข้าอบรม เช่น ถ้าผู้เข้าอบรมเป็นเด็กก็พูดถึงเรื่องของเด็ก เรื่องการ์ตูน

(๖) การให้ผู้เข้าอบรมมีส่วนร่วม โดยพระวิทยากรจะให้นักเรียนผู้เข้าอบรมมีส่วนร่วมในการสื่อสาร เช่น การให้พูดตาม ให้พูดต่อคำสุดท้าย ให้ทำท่าทางประกอบการพูด เป็นต้น

(๗) การสร้างปฏิสัมพันธ์ความคุ้นเคยเป็นกันเอง โดยพระวิทยากรจะสร้างความคุ้นเคยเป็นกันเองกับนักเรียนผู้เข้าอบรม เช่น การเรียกชื่อผู้เข้าอบรม การใช้คำพูดง่ายๆ

(๘) การให้รางวัลและการลงโทษ โดยพระวิทยากรจะให้รางวัลด้วยพูดชมยกย่องเมื่อทำดี หรือให้รางวัลที่เป็นสิ่งของ เช่น ตุ๊กตา วัตถุมงคล เป็นต้น และจะลงโทษเมื่อประพฤติไม่ดี เช่น ว่ากล่าวตักเตือน

๔) ความรู้ ทักษะ และความพึงพอใจของผู้เข้ารับการอบรม

จากการสำรวจความรู้ ทักษะ และความพึงพอใจของกลุ่มตัวอย่างนักเรียนผู้เข้ารับการอบรมธรรมะ จำนวน ๓๐๔ คน ซึ่งได้คัดเลือกจากกลุ่มตัวอย่างของสถานศึกษา ๖ แห่ง ได้แก่ โรงเรียนคลองเกลือ โรงเรียนคลองบ้านพร้าว โรงเรียนบ้านหนองงูเห่าล้อม โรงเรียนสุคนธ์วิทยามหาวิทยาลัยศิลปากร มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทรเกษม รวมทั้งหมด ๑,๓๖๗ คน ที่เข้ารับการอบรมธรรมะในค่ายคุณธรรมและศูนย์การเรียนรู้พระพุทธศาสนาในพุทธมณฑลแห่งนี้ ซึ่งผู้ศึกษาใช้

การวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Statistics) เป็นสถิติพื้นฐานในการอธิบายและแสดงค่าข้อมูลเป็นจำนวนร้อยละ ค่าเฉลี่ย โดยภาพรวมสามารถสรุปความรู้ ทักษะ และความพึงพอใจ ได้ดังนี้

๔.๑) ความรู้ทางพระพุทธศาสนาพบว่า ส่วนใหญ่ผู้เข้าอบรมมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาอยู่ในระดับดีมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อพบว่า ส่วนใหญ่มีความรู้ความเข้าใจเรื่องกฎแห่งกรรมมากที่สุด คือ มีความเชื่อว่ากรรมเวรมีจริง ใครทำกรรมไหนก็ได้รับผลกรรมนั้น (ร้อยละ ๙๙.๔) รองลงมาคือ เรื่องศีล ๕ คือ เห็นว่าการรักษาศีล ๕ จะได้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ (ร้อยละ ๙๗.๗) เรื่องนรกสวรรค์ คือ คิดว่า นรก สวรรค์ ชาตินี้ ชาตินี้หน้ามีจริง (ร้อยละ ๙๓.๒) เรื่องการทำบุญ คือ คิดว่า ถ้าเราบำเพ็ญบุญไว้มากในชาตินี้ ชาตินี้หน้าจะได้ไปสวรรค์ (ร้อยละ ๘๘.๗) นอกจากนี้ยังมีความรู้ในเรื่องต่างๆ อยู่ในระดับดี

๔.๒) ทักษะต่อการถ่ายทอดการสื่อสารและกระบวนการสื่อสารพบว่า โดยภาพรวม กลุ่มตัวอย่างนักเรียนมีทักษะต่อการกระบวนการสื่อสารและถ่ายทอดการสื่อสารอยู่ในระดับที่ดี (ค่าเฉลี่ย ๔.๒๘) และเมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีทักษะต่อการใช้กลยุทธ์การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในระดับที่ดี (ค่าเฉลี่ยมากที่สุด ๔.๔๙) รองลงมา คือ มีทักษะต่อการใช้กลยุทธ์การสื่อสารมากมายทำให้สนใจ ตั้งใจ เข้าใจธรรมะและนำไปใช้ในชีวิตได้ในระดับที่ดี (ค่าเฉลี่ย ๔.๔๐) นอกจากนี้ ยังมีทักษะต่อการกระบวนการสื่อสารและถ่ายทอดการสื่อสารในด้านต่างๆ อยู่ในระดับดี ส่วนผลการศึกษาศักยภาพที่มีต่อพระวิทยากร พบว่า โดยภาพรวม กลุ่มตัวอย่างนักเรียนผู้เข้าอบรมธรรมะมีทักษะต่อพระวิทยากรผู้ทำการอบรมอยู่ในระดับที่ดี (ค่าเฉลี่ย ๔.๑๔) ผลการศึกษาศักยภาพที่มีต่อเนื้อหาสาระของการอบรม พบว่า โดยภาพรวม กลุ่มตัวอย่างนักเรียนผู้เข้าอบรมธรรมะมีทักษะต่อเนื้อหาการอบรมอยู่ในระดับที่ดี (ค่าเฉลี่ย ๔.๒๗) ผลการศึกษาศักยภาพที่มีต่อสื่อที่ใช้ในการอบรม พบว่า โดยภาพรวม กลุ่มตัวอย่างนักเรียนผู้เข้าอบรมธรรมะมีทักษะต่อสื่อที่ใช้ในการอบรมอยู่ในระดับที่ดี (ค่าเฉลี่ย ๔.๒๘)

๔.๓) ความพึงพอใจพบว่าโดยภาพรวม กลุ่มตัวอย่างนักเรียนผู้เข้าอบรมมีความพึงพอใจต่อสถานที่ที่ใช้ในการอบรมอยู่ในระดับดีมาก (ค่าเฉลี่ย ๔.๒๓) และเมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า พึงพอใจที่พุทธมณฑลแห่งนี้มีความเหมาะสมกับการอบรมในระดับมากที่สุด (ค่าเฉลี่ยสูงสุด ๔.๖๖) รองลงมา คือ พึงพอใจมากที่สุดที่พักรับประทานอาหารและสะดวกสบาย (ค่าเฉลี่ย ๔.๒๘) นอกจากนี้ ยังพึงพอใจมากที่สุดต่อสถานที่เรียนรู้และปฏิบัติธรรมเหมาะสม บรรยากาศดี (ค่าเฉลี่ย ๔.๒๕) ส่วนความพึงพอใจในการให้บริการและการช่วยเหลือจากครู พี่เลี้ยง และเจ้าหน้าที่พุทธมณฑลนั้น โดยภาพรวม พบว่า มีความพึงพอใจต่อการให้บริการอยู่ในระดับมาก (ค่าเฉลี่ย ๔.๒๕) อย่างไรก็ตาม ความพึงพอใจในด้านช่วงเวลาและบรรยากาศการอบรมนั้น จากการศึกษาพบว่า โดยภาพรวม กลุ่มตัวอย่างมีความพึงพอใจต่อช่วงเวลาและบรรยากาศในระดับมาก (ค่าเฉลี่ย ๔.๑๓)

อภิปรายผล

(๑) กระบวนการสื่อสารธรรมะ จากผลการศึกษาครั้งนี้ทำให้ทราบถึงกระบวนการสื่อสารธรรมะในค่ายคุณธรรมแห่งนี้ว่า องค์ประกอบของกระบวนการสื่อสารได้แก่ ผู้ส่งสาร สาร สื่อ และผู้รับสาร ล้วนแล้วแต่เป็นองค์ประกอบที่มีประสิทธิภาพทำให้การสื่อสารธรรมะนี้เกิดผลสำเร็จได้สอดคล้องกับปรมะ สตะเวทิน^๒ ได้กล่าวว่า องค์ประกอบต่างๆ ของกระบวนการสื่อสารเป็นตัวกำหนดประสิทธิภาพของการสื่อสาร หากองค์ประกอบมีประสิทธิภาพสูง การสื่อสารก็จะมีประสิทธิผลมาก หากองค์ประกอบมีประสิทธิภาพต่ำการสื่อสารก็จะมีประสิทธิผลน้อย องค์ประกอบจึงเป็นตัวการในการที่จะเพิ่มหรือลดประสิทธิภาพ จะมีความสัมพันธ์กันมีผลกระทบซึ่งกันและกันแล้วยังมีผลต่อการสื่อสารด้วย

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาการสื่อสารธรรมะในค่ายคุณธรรมแห่งนี้แล้วพบว่า นอกจากองค์ประกอบของการสื่อสารจะมีประสิทธิภาพแล้ว จุดมุ่งหมายของการอบรมที่ชัดเจนก็มีส่วนสำคัญที่ทำให้ผลการสื่อสารสำเร็จได้อีกด้วย ซึ่งจากผลการศึกษาพบว่า จุดมุ่งหมายของการอบรมในค่ายคุณธรรมแห่งนี้มี ๓ส. คือ ส.สนุก ส.สาระ และ ส.สงบ ซึ่งสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการสื่อสาร ๔ ประการ ได้แก่ ๑) เพื่อแจ้งให้ทราบ (To Inform) คือ สื่อสารด้วยการอธิบาย บรรยาย เล่าสอน เพื่อให้ผู้รับสารเข้าใจ ได้ข้อมูล มีการรับรู้และรับทราบข้อมูลที่สื่อสารไป (สาระ) ๒) เพื่อให้ความบันเทิง (To Entertain) คือ สื่อสารด้วยการสร้างความสนุก ร่าเริง เพื่อคลายความตึงเครียด ไม่ให้เบื่อหน่ายในการอบรมธรรมะ (สนุก) ๓) เพื่อจรรโลงใจ (To inspire) คือ สื่อสารด้วยการสร้างอารมณ์ให้คล้อยตาม มีความรู้สึกชื่นชม เพื่อยกจิตใจให้มีระดับสูงขึ้น มีความเบาสบาย และหมดจดจากความวุ่นวายต่างๆ (สงบ) ๔) เพื่อโน้มน้าวใจ (To Persuade) คือ สื่อสารให้เกิดการคล้อยตามเพื่อเปลี่ยนแปลงทัศนคติ ความเชื่อ ค่านิยม หรือการลงมือปฏิบัติ (สนุก สาระ สงบ) องค์ประกอบของการสื่อสารที่พร้อมด้วยคุณสมบัติดีไม่ว่าจะเป็นผู้ส่งสาร สาร สื่อ ผู้รับสาร ดังกล่าวแล้วล้วนแต่เป็นปัจจัยที่ทำให้กระบวนการสื่อสารสำเร็จผลได้ดี ทำให้ผู้รับสารมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสารที่สื่อไป

(๒) กลยุทธ์การสื่อสารธรรมะ จากผลการศึกษาพบว่า ก่อนที่จะทำการสื่อสารกับผู้รับสารนั้น พระวิทยากรจะศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้นของผู้รับสารก่อน เพื่อให้รู้และเข้าใจในผู้รับสารก่อน เพราะหากพระวิทยากรไม่รู้ข้อมูลเบื้องต้นหรือไม่เข้าใจสิ่งที่ผู้รับสารต้องการรู้หรือสิ่งที่น่าสนใจแล้ว การจะสื่อสารก็คงจะสำเร็จผลได้ยาก ดังนั้น พระวิทยากรในฐานะเป็นผู้ส่งสารจะต้องเข้าใจว่า ผู้รับ

^๒ ญาณิศารัตนฤกษ์วสิน, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานกับการเปลี่ยนแปลงทัศนคติบุคลิกภาพและพฤติกรรมสื่อสาร, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาและวัฒนธรรมเพื่อการสื่อสารและการพัฒนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๑), หน้า

สารมีลักษณะเป็นอย่างไร ชอบอะไรไม่ชอบอะไร แล้วนำเอาสิ่งผู้รับสารต้องการนั้นปรับเปลี่ยนประยุกต์ให้เข้ากับการสื่อสารธรรมะได้

อีกประการหนึ่ง พระวิทยากรยังใช้เทคนิคหรือหลักวิธีการสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งสอดคล้องกับหลักวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าที่พระมหาศกดิ์พิชิต ฐานสิทโธ^๓ กล่าวไว้ว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นแบบอย่างของผู้ที่มีเทคนิควิธีสอนที่หลากหลาย ทรงสอนแบบทำนามธรรมให้เป็นรูปธรรมหรือจากง่ายไปหายากธรรมะเป็นเรื่องที่มีเนื้อหาหลักซึ่ง ยากที่จะเข้าใจโดยเฉพาะธรรมะชั้นสูง เพราะพระองค์ทรงใช้เทคนิควิธีต่อไปนี้คือ ๑) การยกอุทาหรณ์และการเล่านิทานประกอบ ๒) การเปรียบเทียบกับข้ออุปมา ๓) การใช้อุปกรณ์หรือสื่อการสอน ๔) การทำเป็นตัวอย่างเฉพาะในทางจริยธรรม ๕) การเล่นภาษา เล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่ ๖) อุบายการเลือกคนและการปฏิบัติเป็นรายบุคคล ๗) การรู้จักจังหวะและโอกาส ๘) ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ ๙) การลงโทษและให้รางวัล ๑๐) กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า

อีกอย่างหนึ่ง ในการสื่อสารธรรมะในค่ายแห่งนี้ พระวิทยากรได้ใช้คำคม บทกลอน คำสุภาษิต หรือบทเพลงเป็นสื่อในการนำเข้าสู่กิจกรรม หรือในการสรุปกิจกรรมต่างๆ เป็นการสร้างบรรยากาศให้ดีขึ้น โดยเฉพาะบทเพลงต่างๆ ที่นำมาเป็นสื่อทำให้ผู้เข้าอบรมเกิดอารมณ์คล้อยตามไปกับเสียงเพลงหรือเนื้อหาของเพลงได้ ทำให้คิดถึงชีวิตของตนเองที่มีความเหมือนกับบทเพลงนั้นๆ จนถึงกับมีน้ำตาไหลร้องไห้ออกมาซึ่งสอดคล้องกันกับงานวิจัยของ ภรินทร ทองลิ้ม^๔ กล่าวไว้ในเรื่องของการใช้กลยุทธ์การใช้เกม เพลง บทกลอนและคำคมมาสอนผู้เข้าอบรมว่า พระวิทยากรได้ใช้เกมการเล่นเพื่อให้เกิดความรัก ความสามัคคี และเพลงที่มีความหมายดีสอดคล้องกับเนื้อหาที่ต้องการสอน ทำให้ผู้ฟังเกิดความประทับใจและจดจำได้ง่าย

(๓) **ความรู้ ทักษะ และความพึงพอใจ** ในกระบวนการอบรมธรรมะในค่ายคุณธรรมแห่งนี้ จากผลการศึกษาพบว่า ความรู้ ทักษะ และความพึงพอใจของกลุ่มนักเรียนผู้เข้าอบรมธรรมะในค่ายคุณธรรมและศูนย์การเรียนรู้พระพุทธศาสนาแห่งนี้ มีลักษณะที่เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของการอบรม คือ นักเรียนมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องราวทางพระพุทธศาสนามากขึ้น มีทัศนคติที่ในระดับที่ดีต่อกระบวนการสื่อสารธรรมะ ตลอดจนมีความพึงพอใจที่ได้มาอบรมธรรมะในค่ายแห่งนี้

^๓พระมหาศกดิ์พิชิต ฐานสิทโธ, บทบาทการเผยแผ่พุทธธรรมของพระวิสุทธาธิปัตติ (วีระ ภทฺทจารี), วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาธรรมนิเทศ, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า

^๔ภรินทร ทองลิ้ม, กลยุทธ์การสื่อสารในโครงการพัฒนาจิตและคุณภาพชีวิตที่มีผลต่อการตัดสินใจเลิกยาเสพติดแบบฉบับพลัน, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาจิตศาสตร์พัฒนาการ, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า

นอกจากนี้ ยังพบว่า ครูและนักเรียนผู้เข้ารับการอบรมในค่ายคุณธรรมแห่งนี้ มีความรู้สึกที่พึงพอใจกับการเข้าร่วมโครงการครั้งนี้เป็นอย่างมาก สังเกตได้จากการที่โรงเรียนหรือสถานศึกษาต่างๆ ได้ลงทะเบียนเข้าร่วมโครงการอบรมเป็นจำนวนมากในแต่ละปี ซึ่งนายประดับ โพธิกาญจนวัตร หัวหน้าฝ่ายกิจกรรมสำนักงานพุทธมณฑล (สัมภาษณ์, ๒๗ ธันวาคม ๒๕๕๔) กล่าวถึงผลสัมฤทธิ์ของการอบรมว่า “..จากการที่ได้ดูผลสัมฤทธิ์ ซึ่งเราประเมินโดยไม่เข้าข้างตนเองนั้นะครับ จากสถานศึกษาที่มาร่วม และก็จากสำนักงาน ก.พ. ประเมินออกมา ซึ่งเป็นหน่วยงานของภาครัฐที่ควบคุมดูแลการบริหารจัดการของภาครัฐนี้มาประเมิน ซึ่งถือว่าเป็นกลางที่สุด ก็พบว่า การประเมินออกมาอยู่ในลักษณะความพึงพอใจ และภาพรวมของโครงการก็คือ ออกมาในลักษณะดี คือทุกคนบอกว่าอยากจะทำโครงการนี้อีก และโดยส่วนตัวแล้วก็มีลูก ซึ่งเคยมาเข้าสู่โครงการนี้แล้วผมก็สังเกตพฤติกรรมดูเมื่อตอนที่เขากลับไปอยู่บ้านก็จะเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น..”

หากพิจารณาถึงกลุ่มตัวอย่างของนักเรียนผู้เข้ารับการอบรมจำนวน ๓๐๙ คน จะพบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนมากมีอายุระหว่าง ๑๓-๑๘ ปี ซึ่งอยู่ในช่วงวัยเด็กและวัยรุ่นและเคยเข้าร่วมในโครงการค่ายคุณธรรมนี้แล้ว และมีความสนใจในการเข้ารับการอบรมอีกครั้ง (ร้อยละ ๙๗.๗) ซึ่งนั่นหมายความว่า กระบวนการสื่อสารธรรมะของพระวิทยากรนั้นประสบผลสำเร็จในระดับหนึ่ง คือ ครูและนักเรียนได้ความสนใจและอยากเข้าร่วมในโครงการฯ อีกครั้ง โดยเหตุผลที่เข้าร่วมโครงการอบรมคือ เพราะทางโรงเรียนจัดให้มีขึ้น (ร้อยละ ๙๖.๘) ซึ่งเป็นนโยบายของแต่ละโรงเรียนที่จะต้องนำนักเรียนไปเข้าค่ายคุณธรรมหรือค่ายพุทธบุตรเพื่อพัฒนาสร้างเสริมนักเรียนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกายและจิตใจ มีสติปัญญาควบคู่ไปกับคุณธรรม ดังแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๙ (พ.ศ. ๒๕๔๕ - ๒๕๔๙) ที่ระบุว่า “ต้องการมุ่งเน้นให้เด็กและเยาวชนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาประเทศ เพื่อให้มีคุณภาพชีวิตที่ดี” และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๑๐ (พ.ศ. ๒๕๕๐ - ๒๕๕๔) ที่ระบุว่า “การพัฒนาเด็กและเยาวชนให้มีจิตใจที่ตั้งมั่นอยู่ในกรอบของศีลธรรมและมีจิตสำนึกสาธารณะโดยจะผลักดันให้ครอบครัวชุมชนสถาบันศาสนาและสถาบันการศึกษา ร่วมกันพัฒนาเด็กและเยาวชนให้มีพื้นฐานจิตใจที่ตั้งมั่นเป็นคนดีทางไกลอบายมุขและยาเสพติด..”

ข้อเสนอแนะ

(๑) ข้อเสนอแนะสำหรับการดำเนินการอบรม

(๑) กระบวนการอบรมในค่ายคุณธรรมแห่งนี้ ควรใช้รูปแบบการสื่อสารแบบผสมผสาน หรือแบบบูรณาการ (Integrated) ให้มากขึ้น เพื่อให้ผู้เข้ารับการอบรมได้รับผลจากการสื่อสารได้อย่างเต็มที่

(๒) พระวิทยากรควรมีการประชุมวางแผนการทำงานและกำหนดกลยุทธ์ในการสื่อสารที่หลากหลายให้มากขึ้น เพื่อชักจูงให้ผู้เข้าอบรมได้รับความรู้ และปรับทัศนคติไปในทางที่ดีมากขึ้น

(๓) ควรให้มีการปรับปรุงสื่อแผ่นชาร์จที่ดูไม่ชัดหรือเก่าแล้ว เปลี่ยนให้ดูเข้าใจง่ายมีสีสันสวยงามขึ้นกว่าเดิมและควรนำสื่อวีดิทัศน์ที่มีความทันสมัยทันต่อเหตุการณ์บ้านเมืองมาใช้มากขึ้น

(๔) ควรให้มีการปรับปรุงสถานที่ในการอบรมในส่วนที่ยังบกพร่องอยู่ คือ ห้องน้ำยังไม่เพียงพอ ไม่มีที่พักที่เพียงพอ รวมทั้งไม่รวาดากผ้า หรือ ที่เก็บสัมภาระของนักเรียนผู้เข้าอบรม

(๕) สถานศึกษาหรือหน่วยงานทั้งที่ภาครัฐและเอกชน องค์กรทุกภาคส่วนต้องมาร่วมมือกันและให้ความสำคัญหันมาสนับสนุนและนำเด็กและเยาวชนที่อยากจะมาอบรมให้เข้ามาสู่โครงการนี้

(๒) ข้อเสนอแนะสำหรับการศึกษาค้างต่อไป

(๑) ควรให้มีการศึกษาวิจัยตามรูปแบบและระเบียบวิธีวิจัยในทำนองเดียวกันนี้กับโครงการค่ายคุณธรรมหรือค่ายพุทธบุตรอื่นๆ เพื่อนำมาเปรียบเทียบรูปแบบการสื่อสาร กลยุทธ์การสื่อสาร และผลจากการสื่อสารธรรมะ เพื่อสามารถประมวลผลเป็นบทสรุปหรือองค์ความรู้เพื่อใช้ในการอบรมธรรมะทั่วไป

(๒) ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้ศึกษาเฉพาะเด็กและเยาวชนเท่านั้น น่าจะมีการศึกษากลุ่มเป้าหมายที่เป็นประชาชนทั่วไปที่ได้เข้าไปร่วมโครงการค่ายคุณธรรมในสำนักงานพุทธมณฑลแห่งนี้ด้วย

(๓) ควรศึกษาและนำบทสรุปที่ดีไปเผยแพร่ให้แต่พระวิทยากรรูปอื่นๆ หรือ ควรทำการศึกษาหัวข้ออื่นๆ เช่นการเป็นพระวิทยากรที่พึงประสงค์ควรเป็นอย่างไร

บรรณานุกรม

- ญาณิศา รัตนฤกษ์วสิน. การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานกับการเปลี่ยนแปลงทัศนคติบุคลิกภาพและพฤติกรรมการสื่อสาร. **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาภาษาและวัฒนธรรมเพื่อการสื่อสารและการพัฒนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๑.
- พระมหาศักดิ์พิชิต ฐานสิทโธ. บทบาทการเผยแผ่พุทธธรรมของพระวิสุทธาธิบดี (วีระ ภาทจาโร), **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาธรรมนิเทศ. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- ภรินทร ทองลิ้ม. กลยุทธ์การสื่อสารในโครงการพัฒนาจิตและคุณภาพชีวิตที่มีผลต่อการตัดสินใจเลือกยาเสพติดแบบฉับพลัน. **วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชานิเทศศาสตร์พัฒนาการ. บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- วิเชียร เกตุสิงห์. **คู่มือการวิจัย : การวิจัยเชิงปฏิบัติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๗.